

Mi 75 – eller: Er det så nøye med antall linjer?

GISELA ATTINGER OG ÅSLAUG OMMUNDSEN

Det er 23. april 2009. På lesesalen på Riksarkivet i Oslo sitter to damer bøyd over noen små pergamentfragmenter. De er bevæpnet med linjal og klør seg i hodet: det stemmer ikke! De måler igjen, men resultatet endrer seg ikke, bredden og antall linjer er like forskjellig som før. Det skal da være likt på biter som stammer fra samme bok! Eller skal det egentlig det? Er det mulig at de som skrev boka en gang for mer enn 700 år siden, ikke var så nøye på det?

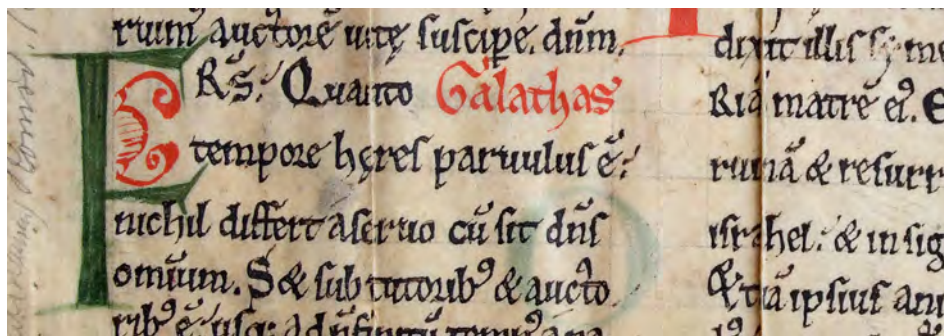
Damene er forfatterne av denne artikkelen, og studieobjektet er blant annet en håndfull pergamentfragmenter som Lilli Gjerløw samlet sammen under overskriften «Mi 75» som står for missale nr. 75, en messebok. Den ble sannsynligvis skrevet en gang i andre halvdel av 1100-tallet, men bare rester er igjen av det som en gang var en hel bok med tekster og sanger som ble lest og sunget under gudstjenesten. Disse fragmentene har vært brukt som forsterkning av lensregnskapene fra 1600-tallet som ble skrevet på papir og som ikke tålte så mye som pergamentet. Etter reformasjonen i 1536/37 var de fleste latinske kirkebøkene blitt overflødige og ble kastet eller gjenbrukt. De egnet seg ypperlig som innbindingsmateriale og noen har dermed delvis overlevd, men bare i biter som kan være utfordrende å pusle sammen igjen. Når det gjelder Mi 75 besto rekonstruksjonen i utgangspunktet av 22 enkeltfragmenter¹. Litt etter litt er flere fragmenter identifisert fra Mi 75 og vi er nå oppe i 41 fragmenter, det minste ikke mye større enn et frimerke. Ingen hele sider er bevart, men ved å sette sammen flere fragmenter kan vi se at bredden på sidene må ha vært ca 24 cm og høyden ca 32 cm, dvs. at formatet på boka var litt større enn A4-format. Teksten er ordnet i to spalter og er delvis akkompagnert av notelinjer med musikknotasjon.

* Takk til Michael Gullick og Gunnar Pettersen for hjelp og innspill i arbeidet med Mi 75.

¹ Lilli Gjerløw listet i sin arkivoversikt opp 878, 2–6 og 9–11, Lat. fragm. 893, 1–6, Lat. fragm. 896, 1–5 og In situ-fragmentet LR Kirkeregnskap Pk 70, Trondheim Stift (Romsdal) 1664–69.

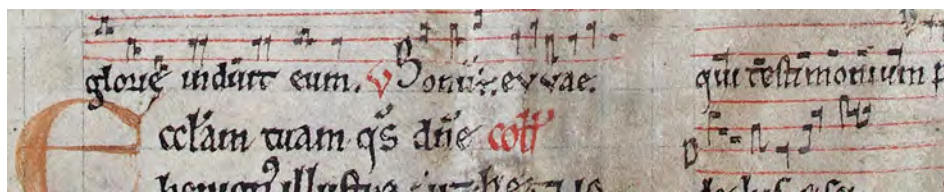
En fremgangsmåte litt utenom det vanlige

På mange av fragmentene er det initialer i forskjellige farger. Initialene er enten ensfargete, i fargene rød, blå, grønn eller okergul, eller har dekorasjon i en annen farge enn selve bokstaven (grønn eller blå bokstav med rød dekor, grønn eller blå bokstav med okergul dekor, rød bokstav med grønn dekor). Et eksempel er vist i Ill. 1. Her er det bokstaven <F> som er tegnet med grønn farge og dekorert med rødt. Begge tverrbjelkene avsluttes med to tynnere streker som står i vinkel mot hverandre, et særtrekk som også forekommer ved noen av de andre initialene.

Ill. 1: Detalj fra NRA Lat. fragm. 896, 3–4r.

Hvis man ser nøye på ordet *nichil* under den nederste tverrbjelken på F-en oppdager man at toppen av h-en er skrevet oppå den grønne fargen. Samme fenomenet er synlig i Ill. 2: her er det <g>-en i *glorie* som er skrevet oppå den gule initialen. Det betyr at flere av initialene må ha vært skrevet før selve

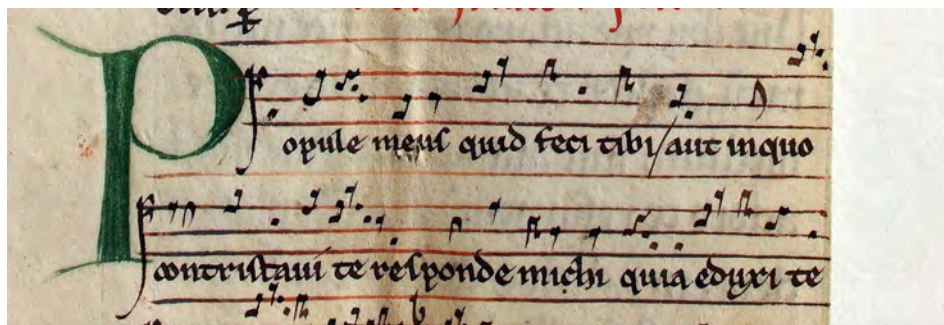

Ill. 2: Detalj fra NRA Lat. fragm. 896, 1–2v.

teksten! Det samme gjelder for notelinjene og musikknotasjonen, også dette ble føyd til etter at initialene allerede var på plass, noe Ill. 3 er et eksempel på. Her strekker de øverste fire notelinjene seg inn på buen på <P>-en, og den

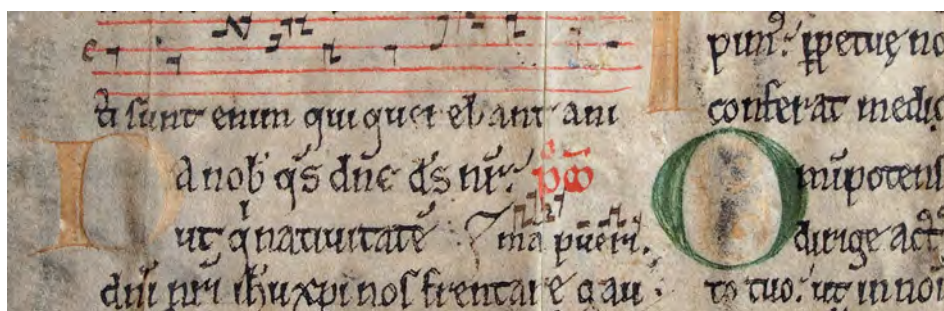
MI 75 — ELLER: ER DET SÅ NØYE MED ANTALL LINJER? • 83

nederste f-nøkkelen (den lange, buete streken med to haker øverst på høyre side) krysser den avsluttende streken nederst. Igjen er det grønnfargen i initialen som ligger i bakgrunnen.

Ill. 3: Detalj fra NRA Lat. fragm. 878, 6r.

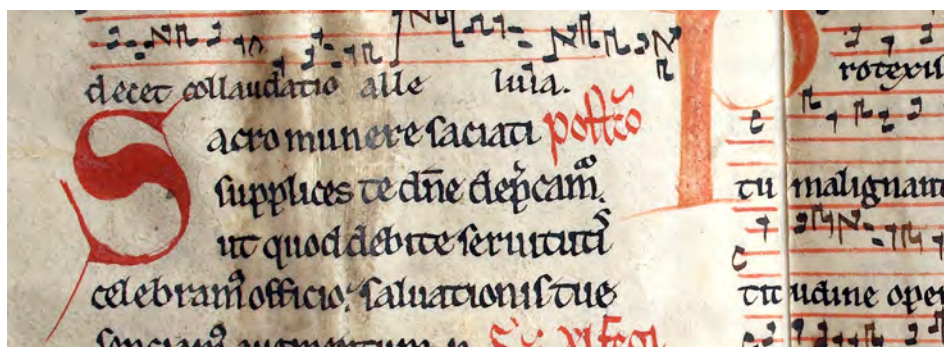
Det er ikke vanlig at initialene blir tegnet inn før teksten. Som regel er initialene noe av det siste som blir tegnet når resten av manuskriptet er ferdig, naturlig nok. Dersom man allerede i utgangspunktet har begrenset plassen for hver bønn og sang gjennom å føre på initialene på et tidlig tidspunkt, vil det oppstå problemer om man behøver litt mer plass enn skriveren i forelegget. Stort sett har skriverne i Mi 75 greid å tilpasse teksten til plassen, men ikke alltid. Som vi ser i Ill. 4, har skriveren på slutten av «Tolle puerum» (*communio* for messen 30. desember) måttet hoppe to linjer ned og føye til resten på høyre kant av spalten, utenfor linjesystemet.

Ill. 4: Detalj fra NRA Lat. fragm. 896, 3-4v.

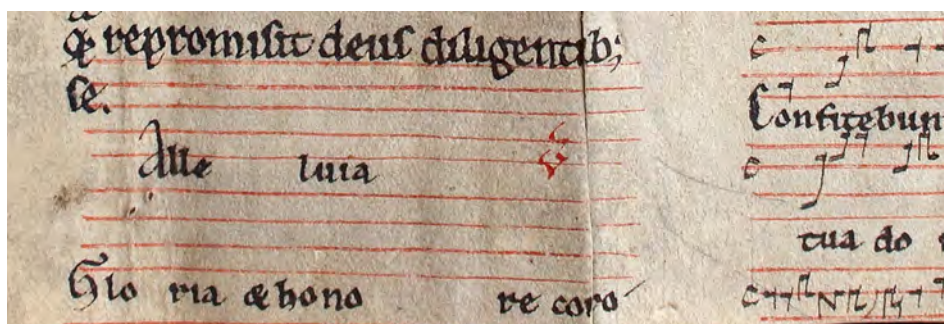
Når skriverne i Mi 75 i alle fall på enkelte legg ser ut til å ha gjort ting i en uvanlig rekkefølge, kan det tyde på at de la seg nokså nært opp til ett bestemt

forelegg. De regnet dermed med at de kunne tilpasse mengden tekst til den tilmålte plassen, slik at hvilken rekkefølge ting ble gjort i ikke ble så viktig. Nå skal det sies at initialene noen steder i Mi 75 er ført inn etter teksten på vanlig måte, som vist i Ill. 5: Den øverste hårpinjen i initialen <S> legger seg utenpå blekket i bokstaven <c> over. Med andre ord er personene bak Mi 75 heller ikke konsekvente når det gjelder dette.

Ill. 5: Detalj fra NRA Lat. fragm. 878, 2–3r.

Dersom initialene delvis er ført inn i forkant, hva så med rubrikkene? Disse ble som oftest skrevet med rødt blekk og angir f. eks. hvilke tekster eller sanger det dreier seg om. Det er ikke så lett å se når i skriveprosessen rubrikkene ble føyd til i dette tilfellet. Det ser ut som de må ha blitt skrevet før musikknotasjonen i alle fall, noe som kan sees på Ill. 6 hvor det er to notesystemer uten musikknotasjon men med rubrikken *V* for *Versus*.

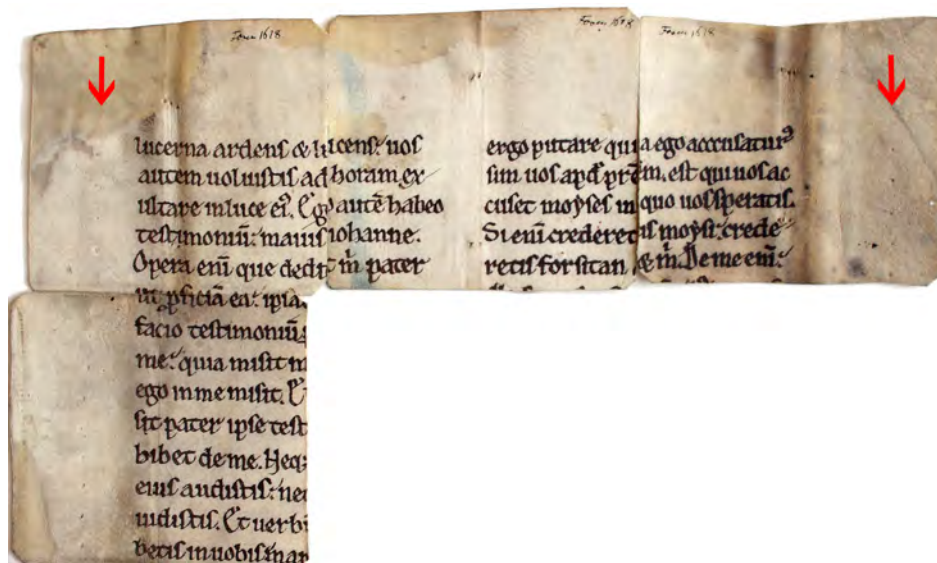

Ill. 6: Detalj fra NRA Lat. fragm. 878, 2–3v.

MI 75 — ELLER: ER DET SÅ NØYE MED ANTALL LINJER? • 85

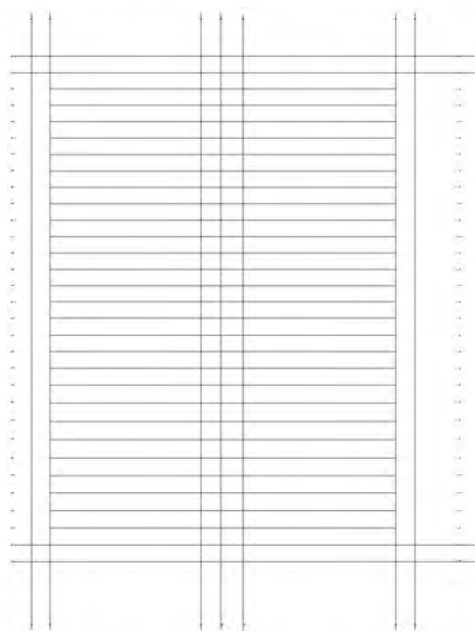
Men før det ble skrevet noe som helst på pergamentbladene, ble de prikket og linjert. Dette er fortsatt synlig på noen av fragmentene. Prikkene tjente som orientering for linjene som skulle trekkes, og det ble prikket i begge margene som man kan se i Ill. 7. Siden hjelpelinjene for teksten ville

Ill. 7: NRA Lat. fragm. 893, 1–4r.

komme i veien for notelinjene, var det en fordel at de ikke syntes altfor godt. Linjene ser i alle fall noen steder ut til å være trukket opp med blystift, fordi man kan se en svak, grålig linje. Andre steder kan man se linjen som en fure i pergamentet uten at det er noen synlig fargeavsetning. På mange av fragmentene er de ikke lenger synlige i det hele tatt.

Det ble trukket én linje for hver av tekstlinjene. I dette tilfellet ser det ut til å ha vært 31 linjer (som man kan se av Lat. fragm. 878, 9–10 i Ill. 10). I tillegg ble spaltene avgrenset med en dobbellinje i ytter- og én linje i innermargen, mens det ble trukket tre linjer mellom spaltene. Teksten ble hovedsakelig plassert mellom de to innerste linjene i hver spalte (Ill. 8). Mellomrommet mellom de to strekene på venstre side av teksten ser ut til å ha vært forbeholdt initialene. En del steder ble også nøklene for musikknotasjonen og rubrikkene plassert der. I mellomrommet på spaltenes høyre side finner vi delingsstrekene, samt noe tekst eller musikknotasjon, hvis det ble trangt om

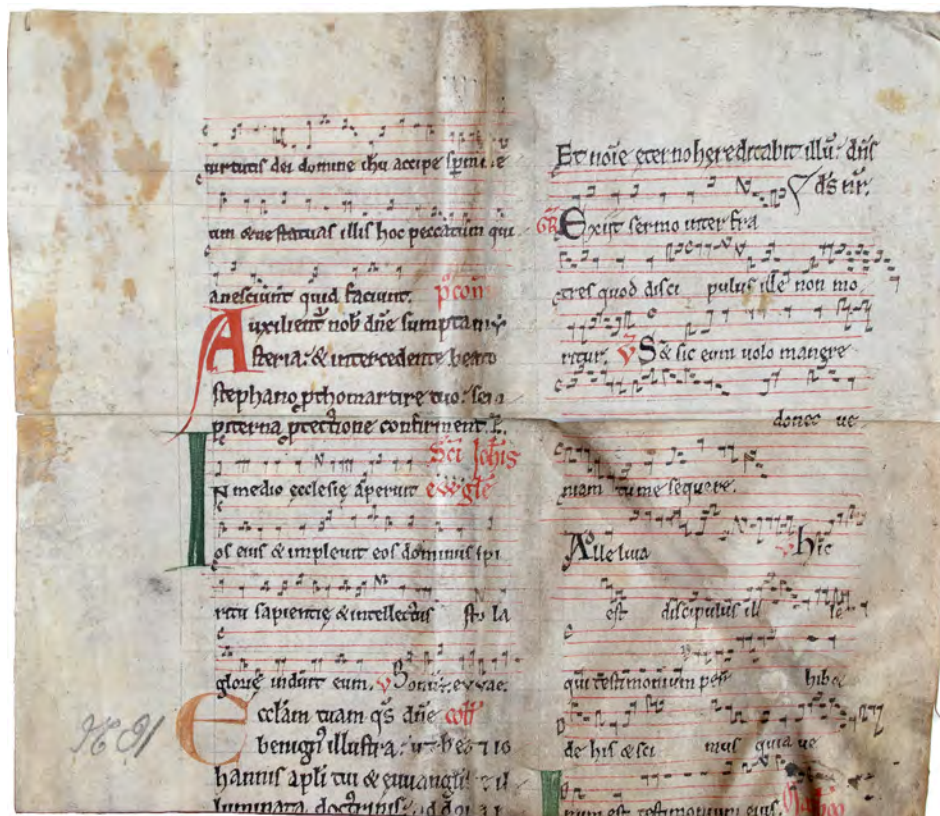
Ill. 8: Skjematisk oversikt over linjeringen i Mi 75.

plassen ellers. Det gir sidene er litt «uryddig» preg, siden spaltenes høyre kant mange steder er nokså ujevn (se Ill. 9).

Hvordan forholder så musikknotasjonen seg i forhold til tekstlinjene? Den som førte inn notelinjene, valgte en veldig enkel måte å disponere plassen på. Som vanlig i liturgiske håndskrifter er sangteksten skrevet med mindre skrift, og notelinjene sammen med den tilhørende teksten tar like mye plass som to linjer med vanlig tekst, dvs. forholdet mellom antall linjer er 1 : 2. Notelinjene er tegnet med rødt blekk slik som rubrikkene. Det kan være stor variasjon både med hensyn til avstanden mellom linjene og hvor parallelle de er. Også start- og slutt punktet kan variere for de enkelte linjene i et notesystem, som vanligvis består av fire linjer.² Hver linje ble altså tegnet for seg uten at det ble lagt altfor mye vekt på utseende og systematikk.

En annen ting som er påfallende på fragmentet i Ill. 9, er at spaltene ikke er like høye. Teksten i begge spaltene er skrevet på den øverste linja, men i venstre spalte ble det ikke tatt hensyn til at det var en sang som også skulle

² Ett sted er det bare trukket to linjer (Lat. fragm. 878, 2–3r). På samme fragment forekommer også fem linjer, se Ill. 4.

Ill. 9: NRA Lat. fragm. 896, 1–2v.

ha musikknotasjon. Notasjonen måtte tilføyes over teksten, og dermed ble skriftrommet utvidet oppover tilsvarende en ekstra linje.

Fragmentet i Ill. 9 er ikke det eneste stedet hvor antall linjer per spalte ikke er likt og spaltene har forskjellig høyde. Ingen hele boksider er bevart, men blant fragmentene er det to som tilsammen dekker hele skriftrommet i høyden (Ill. 10). Som nevnt tidligere opptar sangtekstlinjer med tilhørende musikknotasjon like mye plass som to vanlige tekstlinjer, og dermed er det 32 linjer per spalte på forsiden av bladet, men bare 31 på baksiden. Det finnes også et tredje eksempel på at spaltene ikke er like lange (Lat. fragm. 878, 21–22r); også her har den korteste spalten vanlig tekst mens det i den andre er en sang med musikknotasjon. Det kan altså se ut som om det var behovet for plass til musikknotasjonen som førte til at skriftrommet ble utvidet i alle disse tilfellene, dvs. at antall linjer per side i utgangspunktet var 31.

Ill. 10: NRA Lat fragm. 878, 9–10r + v.

MI 75 — ELLER: ER DET SÅ NØYE MED ANTALL LINJER? • 89

Også på et annet område ser Mi 75 ikke ut til å følge prinsippet om at layouten bør være lik for alle sider av manuskriptet: På flere av fragmentene varierer linjeavstand og spaltebredde på for- og baksiden av bladet (eksempler på dette er Lat. fragm. 878, 6; 7 + 8; 23–24). Det betyr at linjeringen på hver side har vært forskjellig, noe som er ganske uvanlig. Det er ikke lett å se om skriffrommet i utgangspunktet var likt, altså om den ytre rammen var den samme, eller om også skriffrommet var forskjellig. På grunn av forskjellene i det formelle oppsettet fra blad til blad, og til og med fra side til side, er det ikke mulig å avgjøre om et fragment hører til Mi 75 ut fra skriftrom og linjeavstand, noe som vanligvis tillegges mye vekt når man forsøker å rekonstruere manuskripter.

Et samarbeidsprosjekt

Det er ikke uvanlig at flere skrivere var involvert i produksjonen av en bok. Enten vekslet de på å skrive deler av boka, eller de hadde sine spesialområder som å lage initialer eller skrive musikknotasjon. Initialene i Mi 75 ser alle ut til å være laget av sammen person. Hvorvidt denne personen også skrev (noe av) teksten eller musikknotasjonen er ikke mulig å slå fast med sikkerhet, men det er iallefall ikke usannsynlig.

Det er to personer som har skrevet teksten. Den ene (skriver A) er ansvarlig for fire av fragmentene, Lat. fragm. 896, 1–4. Resten er skrevet av en annen, mer kompetent hånd (skriver B). Begge skriver nokså likt når det gjelder de fleste bokstavformene, men de skiller seg fra hverandre på følgende punkter:

Skriver A:

- ordelingsstreker starter på grunnlinjen (Ill. 11a)
- forkortelsesstreker har en rund form (Ill. 11b)
- <y> har en fortykkelse på høyre side som vender utover/til høyre (Ill. 11c)
- *e-caudata*: «halen» er festet til bokstaven <e> (Ill. 11d)
- majusklene er forsterket med blekk («pen-drawn») (se Ill. 9)

Skriver B:

- ordelingsstreker starter høyere oppe (Ill. 12a)

90 · GISELA ATTINGER OG ÅSLAUG OMMUNDSEN

- forkortelsesstreker er rette (Ill. 12b)
- høyre side av <y>-en bøyer til venstre (Ill. 12c)
- *e-caudata*: «halen» er ikke festet til bokstaven <e> (Ill. 12d)
- majusklene er ikke forsterket med blekk

(a)

(b)

(c)

(d)

Ill. 11: *Detaljer fra NRA Lat. fragm. 896, 1–2, r + v.*

(a)

(b)

(c)

(d)

Ill. 12: *Detaljer fra NRA Lat. fragm. 878, 2–3r.*

En annen forskjell er at i fragmentene som er skrevet av skriver B, er noen av bokstavene i begynnelsen av lesningene merket med rødt. Dette mangler på sidene som skriver A har skrevet. Men denne merkingen ble sannsynligvis foretatt etter at tekstene var skrevet, f. eks. i forbindelse med innføringen av rubrikkene, det vil si at det kan ha vært en annen person som har stått for den.

Skriften til personen som har skrevet rubrikkene ligner veldig på måten skriver B skriver på, med følgende forskjeller:

- <y> ligner mer på formen skriver A bruker (bare ett eksempel)
- streken på <a> bøyer av til venstre, mens den ellers er bøyd til høyre
- bruk av tironsk et (bare ett eksempel)³
- or-ligatur brukes utenom forkortelser (bare ett eksempel)

Kan disse forskjellene forklares med at det er brukt en litt annen stil i rubrikkene enn i tekstene, altså at samme skriver la om stilen da han skrev rubrikkene?

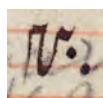
³ Tironsk note brukes også ett sted i en av sangtekstene i Lat. fragm. 878, 6v.

At skrivere ikke alltid skrev på nøyaktig samme måte kan vi se på siden som er vist i Ill. 10. Ved første øyekast kan det virke som om det er to forskjellige skrivere i aktivitet i henholdsvis spalte 1 og spalte 2. Men når vi ser på detaljer som orddelingsstreken, bokstavformer og notasjonen så er det ikke noe som skiller de to fra hverandre annet enn det generelle inntrykket av at skriveren har blitt litt mer slurvete med f. eks. notelinjene. Noe av forskjellen kan muligens skyldes at han kan ha brukt en annen penn. Både teksten og musikknotasjonen skifter karakter i spalte 2, det kan tyde på at skriveren kan ha vært en og samme person som førte inn begge deler omtrent samtidig.

Det ser ut som om det er minst to skrivere som har jobbet med musikknotasjonen i Mi 75. På samme måte som tekstskriverne er de to noteskriverne forskjellige med hensyn til hvor selvsikre og kompetente de er, og det kan ikke utelukkes at det kan dreie seg om de samme to personene som skrev teksten. Noteskriver 1 er den som helt sikkert har skrevet notasjonen i Lat. fragm. 878, 9–10v (Ill. 10) og 896, 3–4. Han skriver nokså anonymt, uten spesielle kjennetegn. Sannsynligvis har han også ansvar for musikknotasjonen i Lat. fragm. 878, 2–3; 9–10; 13–14 og 21–22. Denne identifikasjonen baseres på fraværet av en bestemt form for neume som noteskriver 2 benytter seg av: Vanligvis er hodet i en neume som avslutter med en oppadgående bevegelse vendt til venstre, men hvis den etterfølges av to eller flere noter vrir skriver 2 hodet av den siste noten i neumen til høyre (Ill. 13 a + b).

(a)

(b)

Ill. 13: Detaljer fra NRA Lat. fragm. 896, 1–2, r + v.

Et annet kjennetegn for noteskriver 2 er formen på f-nøkkelen som har en uvanlig lang hale bøyd til venstre og to prikker på høyre side som ser ut som små haker (Ill. 14).

Ill. 14: Detalj fra NRA Lat. fragm. 896, 5r.

For flere av fragmentene er det vanskelig å bestemme hvilken av noteskriverne har vært i aksjon fordi de ikke inneholder så mye musikknotasjon. Dette gjelder f. eks. Lat. fragm. 878, 7–8. Også Lat. fragm. 19–20 og 21–22 har lite musikknotasjon, men nok til å se at skriveren ikke har snudd på notehodet. Dette kriteriet har også vært brukt til å tilordne øvrige fragmentene til de to noteskriverne: dersom neumene er skrevet på vanlig måte, regnes de som arbeidet til noteskriver 1, hvis den spesielle formen for sammensatte neumer eller f-nøkkelen er brukt, er notasjonen tilordnet noteskriver 2.

Tett knyttet opp mot Mi 75 er en halvside av et missale som er puslet sammen av to fragmenter, Lat. fragm. 908 og 918 (Ill. 15). Både 908 og 918 har arkivproveniensen Trondhjems gaard 1623. Det som knytter disse fragmentene tett sammen med Mi 75, er at musikknotasjonen i 908/918 er ført på av noteskriver 2 fra Mi 75 (Ill. 17). Også initialene, en i rødt og to i en slags kobbergrønn farge, ser ut til å være laget av samme person som laget initialene i Mi 75, med utpregede lange seriffer med «knekk» (Ill. 16). I tillegg er det en synlig serif fra en fjerde initial, i blått. Et tredje påfallende fellestrekk er at de som har laget 908/918 har den samme non-chalante holdningen til skriftrom og spalter som man finner i Mi 75: På rectosiden av 908/918 er høyre spalte svært ujevn: Notesystemet strekker seg så langt mot venstre at det nesten ikke er noe avstand igjen til nabospalten. Når evangelieteksten begynner, spretter spalten tilbake igjen og holder seg på høyre side av innerste spaltelinje. Teksten avsluttes nederst mens det fremdeles er fire linjer igjen av spalten (Ill. 15). Noe lignende skjer på verso-siden: Musikknotasjonen lener seg inn mot nabospalten, samtidig som de to spaltene ikke avsluttes på samme linje i nedre kant.

Formatet på Lat. fragm. 908/918 skiller seg ikke mye fra Mi 75. I og med at vi bare har nederste halvdel av bladet, får vi ikke høyden, men vi kan i det minste måle bredden: Bredden på bladet representert ved 908/918 er litt over 20 cm (litt beskåret i innerste marg), mens skriftrommet er ca. 15,5 cm. Til sammenligning har Mi 75 en bladbredde på ca. 24 cm og et skriftrom som er ca. 16 cm bredt. Linjeavstanden er mellom 7 og 9 mm i Mi 75, og mellom 6 og 8 mm i 908/918.

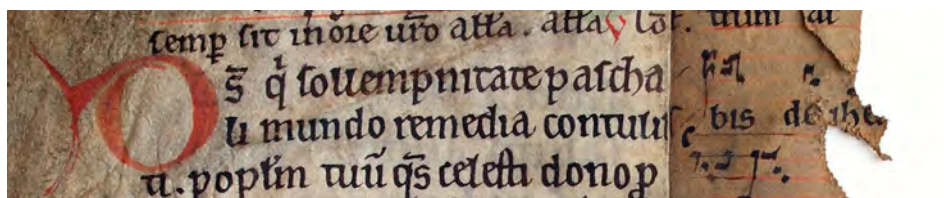
Innholdet i Lat. fragm. 908/918 er fra påskedag (*dominica in passione domini*) og mandagen etter påskedag (*feria ii post pascha*). Halvsiden vår begynner med prosesjonsantifonen *Sedit angelus ad sepulchrum*. Etter en lakune kommer kollektbønn og nok en prosesjonsantifon (*Christus resurgens*). Neste side fortsetter med siste del av inngangssangen til mandagsmessen, *Introduxit vos Dominus*, og fortsetter med kollektbønn, epistellesning, gra-

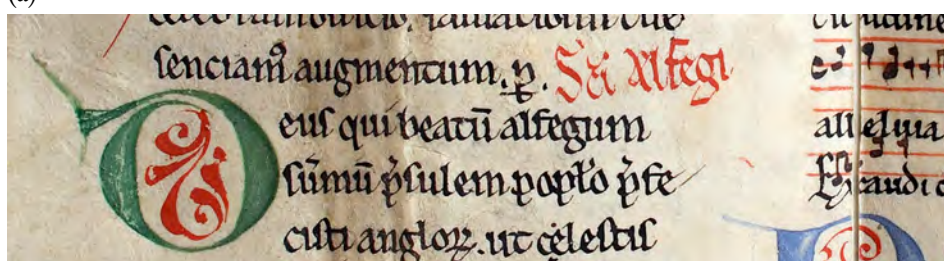

Ill. 15: NRA Lat. fragm. 908/918r. Høyre spalte har en svært ujevn venstremarg.

duale (sannsynligvis bare incipit *Hec dies*; bare alleluia m/vers er synlig) og evangelium. Ingen av fragmentene fra det opprinnelige Mi 75 inneholder påskedagsliturgien, så det er ingen overlapping mellom de to fragmentgruppene. Det nærmeste fragmentet fra Mi 75 med hensyn til kirkeåret og plasseringen i missalet er Lat. fragm. 878,6/896,5 som inneholder liturgien for langfredag (jf. Tabell 1). Bladet med langfredagsliturgien ble brukt til å binde inn regnskaper fra «Trondhjems gaard» 1623. Lat. fragm. 908/918 med påskedagsliturgi ble også brukt til å binde inn regnskaper fra «Trondhjems gaard» for 1623, noe det er vanskelig å se kun som en tilfeldighet. Den samsvarende arkivproveniensen, felles noteskriver og kodikologiske fellestrekk peker i retning av at 908/918 faktisk var en del av Mi 75, og at skriveren er en tredje skriver som deltok i produksjonen av dette missalet. Dersom dette stemmer, betyr dette at vi har så mange som 41 fragmenter av Mi 75, og skriftprøver fra i alt tre skrivere og (minst) to noteskrivere fra det som sannsynligvis er samme skriftsenter innpå andre halvdel av 1100-tallet.

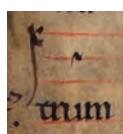

(a)

(b)

Ill. 16: Initial D i Lat. fragm. 918, 1r (a) og initial D i 878, 2r (b) er av standard type, og er av forskjellig størrelse og kompleksitet, men viser den samme tendensen til utpregede seriffer (hårlinjen til venstre i initialen).

(a)

(b)

(c)

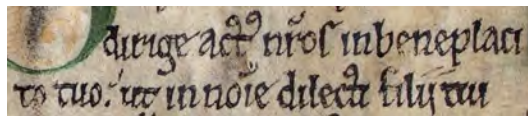

(d)

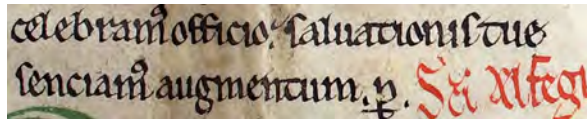
Ill. 17: F-nøkkelen kan brukes til å illustrere at Lat. fragm. 908/918 (a) har samme noteskriver som Mi 75 (b), her hentet fra 896,5r. I tillegg kommer det høyrevridde neumehodet (c) som vist ovenfor, jf. Ill. 13a (d).

MI 75 — ELLER: ER DET SÅ NØYE MED ANTALL LINJER? • 95

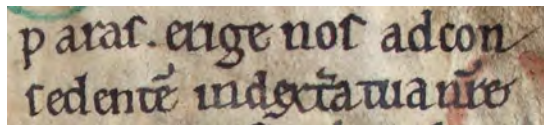
De tre skriverne synes ikke å ha blitt opplært på samme sted eller i samme tradisjon. Den tredje skriveren, som vi kan kalle skriver C, skiller seg mest fra de to andre. Skriver C har en hånd som stilistisk ligger nærmere England enn for eksempel skriver B, som har en skråstilt, «spiss» hånd som kan sies å se mer fransk ut (se Ill. 18). Mi 75 er et interessant eksempel på hvor stor stilistisk spredning det kan være mellom skriverne innenfor samme skriptorium.

(a)

(b)

(c)

Ill. 18: En sammenligning av skriver C (c) med skriver A (a) og B (b). Legg merke til at skriver B har en «spiss» «o», splittede overlengder og markerte skråstilte seriffer. Skriver C har en rundere hånd, med mindre utpreget markering av seriffer og overlengder. Alle vises her i 1 : 1, så skriver C holder seg til en noe større håndskrift enn skriver A og B.

Hvem, hva, hvor?

Ingen av disse skriverne eller noteskriverne er så langt identifiserte i andre fragmenter, men vi ser ikke bort fra at det kan skje i framtiden, særlig dersom disse personene arbeidet i Norge. Hvor sannsynlig er det egentlig at Mi 75 ble til i et skriptorium ved en norsk institusjon? Skriftbildet antyder en påvirkning fra Frankrike og England. Bruken av mange ulike nøkler i musikknotasjonen (c, b, g, f, D) kan tyde på engelsk påvirkning. Innholdet

peker også mot England: Lilli Gjerløw var spesielt interessert i Mi 75 fordi håndskriftet inneholdt den første av de tre *Regularis Concordia*-bønnene for Langfredag.⁴ *Regularis Concordia* var en samordning av bønnene for det engelske klostervesenet som ble satt sammen av biskop Æthelwold av Winchester og godkjent i Winchester i 970. Det var rettesnoren for engelske kloster fram til den normanniske invasjonen i 1066. De tre langfredagsbønnene for tilbedelsen av korset er noe av det mest særpregede av innholdet i *Regularis Concordia* og ser ut til å ha sin opprinnelse i engelsk skikk, i og med at de mangler forbilder på kontinentet.⁵ Kun to håndskrifter med *Regularis Concordia* finnes i dag.⁶

Lilli Gjerløw identifiserte Langfredagsbønnene i to fragmenter i det norske Riksarkivet, begge av engelsk opprinnelse (Mi 1 og Mi 12).⁷ I England ble *Regularis Concordia* etter invasjonen i 1066 erstattet av *Decreta Lanfranci*. Lanfranc, som var den første normanniske erkebiskop av Canterbury (1070–89), var inspirert av reformene i Cluny. Hans instruksjoner skrelte bort de angelsaksiske delene av Langfredagsfeiringen, inkludert de tre *Regularis Concordia*-bønnene for Langfredag. Mi 75 inneholder altså bønner fra det engelske klostervesenet som gikk ut av bruk nesten et hundreår før Mi 75 ble skrevet.

Lilli Gjerløw bemerker også et annet interessant særtrekk ved Mi 75, nemlig messen for sankt Alphegus (19. april) som finnes på Lat. fragm. 878, 2–3 (se rubrikken i Ill. 18b).⁸ Den engelske sankt Alphegus var erkebiskop av Canterbury fra 1006 og ble gjort til martyr i 1012. Da danskene invaderte sør-England, tok de Alphegus som gissel. Etter en fuktig fest drepte de ham fordi han nektet å betale løsepenger. Da kong Knut ble konge i England i 1016, førte han en forsoningspolitikk som også omfattet engelske helgener som Edmund og Alphegus. I 1023 ble Alphegus flyttet fra London til Canterbury, hvor han ble lagt nord for høyalteret.

Det sies at Lanfranc tvilte på Alphegus' helgenstatus og rådførte seg med Anselm, som bekreftet denne. Da lot Lanfranc en av munkene i Canterbury skrive et *vita* og et *officium* for Alphegus. Like før sin død i 1170 fremhevet

⁴ Bønnen, som åpner med ordene *Domine Ihesu Christi, adoro te in cruce ascendentem*, er gjengitt i Gjerløw 1961, s. 16–17.

⁵ Se *ibid.*, s. 14.

⁶ British Library (BL) MS Cotton Faustina B iii (s. x) og BL MS Cotton Tiberius A iii (s. xi).

⁷ Se Gjerløw 1961.

⁸ Gjerløw 1968, s. 92, n2.

Thomas Becket sankt Alphegus som Canterburys første martyr. Den raskt voksende kulten av Thomas Becket som fulgte hans martyrdød, overskygget etterhvert Alphegus fullstendig.⁹

Hvordan skal vi tolke sankt Alphegus' tilstedeværelse i et norsk håndskriftsfragment fra midten eller siste halvdel av 1100-tallet? Alphegus' kult spredte seg i noen grad nordover, sannsynligvis som en følge av den generelle engelske påvirkningen. I sin studie av engelske helgener i Norden kategoriserer John Toy kildetilfanget for sankt Alphegus i Norden som knapt (*sparse*). Toy regner opp 11 kalendarier med sankt Alphegus (ingen norske), og ni kilder til messen (kun én norsk: Mi 75). Mi 75 er en av kun tre nordiske kilder datert til 1100-tallet. De to andre tidlige kildene er svenske fragmenter av engelsk opprinnelse.¹⁰

Bringer dette oss videre i spørsmålet om hvor Mi 75 ble til? Ville man i England ha produsert et håndskrift med en slik vaklende gjennomføring (om man skal se på holdningen til layout) og bønner som hadde gått ut av bruk århundret før? Og omvendt, hvor ville man eventuelt i Norge kopiere et håndskrift med feiring for sankt Alphegus, som det ikke var tradisjon for å feire i Norge, og som heller ikke ble tatt opp i den senere Nidaros-ordoen? Med missaler er det vanskelig å si om håndskriftet er skrevet for monastisk eller sekulær bruk. *Regularis Concordia*-bønnene kan peke mot et kloster, og sannsynligvis et benediktinsk kloster. Flere kloster var ennå på denne tiden preget av det nære forholdet til England. Dersom vi tar utgangspunkt i arkivproveniensen (som man generelt må være veldig forsiktig med, fordi håndskrifter kunne flyttes fra et sted til et annet), ville man ende opp i trondheimsområdet. Alle de 41 fragmentene er nemlig brukt til å binde inn arkivmateriale for «Trondhjem len», «Trondhjem gaard», Fosen, Romsdalen eller Nordmøre (alle administrativt under Trondheim) i perioden 1621–1638 og, for in situ-fragmentet, 1664–1669 (se Tabell 1). Aktuelle benediktinerkloster i Trondheim ville være Bakke for kvinner eller Nidarholm for menn.

Angående Nidarholm hevder engelskmannen Matthew Paris at klosteret ble grunnlagt i 1028 nettopp av den danske kong Knut, den samme som i England fremmet sankt Alphegus' kult i forsoningens navn.¹¹ At liturgien

⁹ For sankt Alphegus, se Farmer 2004 (1978), s. 18–19.

¹⁰ Se Toy 2009, s. 27–30.

¹¹ Den engelske munken Matthew Paris (ca. 1200–1259) som var i Nidarholm i 1248, hevder både i *Chronica maiora* V og *Historia anglorum* III at klosteret ble grunnlagt av den danske kong Knut i 1028. Den norske historikeren Theodoricus Monachus skriver

ved et kloster som ble stiftet av kong Knut skulle omfatte sankt Alphegus, ville ikke være unaturlig. Og dersom Nidarholm ble grunnlagt ved hjelp av engelske munkar på 1020-tallet, ville det være nettopp i den perioden da *Regularis Concordia* sto som sterkest. Instruksene i denne ville sannsynligvis bli fulgt også ved et datterkloster i en provins som Norge, som ikke hadde noen egen klostertradisjon. Men dette ligger i så fall over et hundreår tilbake i tid for tilblivelsen av Mi 75. Kan det tenkes at munkene ved Nidarholm har sett en verdi i å holde fast på liturgien fra klosterets tidligste tid? Håndskriftet ble uansett kopiert før erkebispesetet i Nidaros kunne by på et samordnet liturgisk forskrift, Nidaros-ordinariet (ca. 1200). Noe entydig svar er det på dette tidspunktet ikke mulig å gi. Fremtidige oppdagelser kan enten styrke eller avkrefte disse tankene om håndskriftets tilblivelse.

Nærmere 850 år etter at minst tre personer samarbeidet for å få i stand Mi 75, er det nye tre personer (inkludert Lilli Gjerløw in absentia) som har samarbeidet for å rekonstruere dette spesielle missalet. Men linjalen har ikke vært det nyttigste verktøyet denne gang. Kanskje vi må forandre vår oppfatning av at manuskripter alltid hadde en ensartet utforming? Mi 75 er i alle fall et godt eksempel på det motsatte.

Litteratur

- Farmer, David. *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford: Oxford University Press, 2004 (1978).
- Gjerløw, Lilli. *Adoratio crucis*, Oslo: Universitetsforlaget, 1961.
- Gjerløw, Lilli. *Ordo Nidosiensis Ecclesiae* (Libri Liturgici Provinciae Nidrosiensis Medii Aevi, vol. II), Oslo: Universitetsforlaget, 1968.
- Storm, Gustav. *Monumenta Historica Norvegiae: Latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*, Kristiania: A. W. Brøgger, 1880.
- Toy, John. *English Saints in the Medieval Liturgies of Scandinavian Churches*, London: The Boydell Press, 2009.

---

at det ble grunnlagt av Sigurd Ullstreng, en av mennene til Magnus Berrføtt (d. 1103), Storm 1880, s. 62. Det siste kan eventuelt være en nygrunnleggelse etter en periode med opphør eller nedgang i klosterdriften på 1000-tallet.

MI 75 — ELLER: ER DET SÅ NØYE MED ANTALL LINJER? • 99

Tabell 1: Slik ser rekonstruksjonen av Mi 75 ut i tabellform. De gjenværende fragmentene fordeler seg på kirkeåret fra romjulen til april. (Fragmenter med ulike numre fra samme blad er listet opp i samme rad.).

Fragm	Delnr	Arkivproveniens	Skrivere	Innhold
896	1–2	Trondhjem gård 1626	T:A M:1	Stephanus (26. des), Iohannes ev. (27. des)
896	3–4	Romsdalen 1627	T:A M:1	Sjette juledag (30. des) (sexto die natalis domini)
878	4–5	Trondhjem len 1627	T:B M:1?	2. til 4. søndag etter Hellige trekongers dag? (dominica I–III post octavas epiphanie)?
878	9–10	Trondhjem gård 1628	T:B M:1?	9. søndag før påske (dominica septuagesime)
878	13–14	Trondhjem len 1633	T:B M:1?	7. søndag før påske (fastelaven)? (dominica quinquagesime)? (rubrikk: Dca III)
878	21–22	Trondhjem gård 1625–26	T:B M:1?	Fredag etter askeonsdag? (feria VI post cineres)?
955	1–2	Nordmøre len 1638	T:B (u. musikk)	Lørdag i første uken av fasten (feria VI post dominicam quadrag.)
LR K. r. Pk. 70	1–2	Romsdalen 1664–69	T:B M:2	Onsdag og torsdag i andre uken av fasten (feria IV–V post dom. II post quadragésime)
878 893	23–24 1–6	Trondhjem gård 1628 Fosen 1628/1629	T:B M:2	Torsdag og fredag i andre uken av fasten (feria V–VI post dom. II post quadragésime)
878	28	?	T:B	Fredag i ande uken av fasten (feria VI post dominicam II post quadragésime)
878	7–8	Trondhjem len 1633	T:B M:2?	Fredag og lørdag i fjerde uken av fasten (feria VI et sabbato post dom. IIII post quadrag.)
878	11	Trondhjem gård 1624	T:B M:2	Palmesøndag (dominica palmarum)
878	12	Trondhjem gård 1624	T:B M:2	Palmesøndag (dominica palmarum)
81	1–2	Nordmøre 1625	T:B (u. musikk)	Tirsdag i påskeuka (feria III maioris hebdomade)
878 955	19–20 3–4	Trondhjem len/gård 1624 Trondhjem len/gård 1624	T:B M:1? T:B (u. musikk)	Tirsdag og onsdag i påskeuka (feria III–IV maioris hebdomade)
878 896	6 5	Trondhjem gård 1623 Trondhjem gård 1623	T:B M:2 T:B (u. musikk)	Langfredag (in parasceve)

fortsettes

100 · GISELA ATTINGER OG ÅSLAUG OMMUNDSEN

Fragm	Delnr	Arkivproveniens	Skrivere	Innhold
908 918	1 1	Trondhjem gård 1923	T:C M:2	Påskesøndag og 2. påskedag (in die resurrectione domini + feria II post r. d.)
878	15–16	Trondhjem len 1633	T:B M:2	Tirsdag etter påske (3. påskedag) (feria III post resurr. domini) (rubr. feria III)
878	2–3	Trondhjem len 1621	T:B M:1?	Sanctorale: Tiburtius et Valerianus? (14. apr) Alphegus (19. apr.), Georgius (23. apr)

En prisverdig historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen

Redigert av Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl og Jo Rune Ugulen

RIKSARKIVAREN

SKRIFTSERIE 41

© Riksarkivet 2014

Riksarkivaren. Skriftserie 41

Omslagsillustrasjoner:

NRA lat. frag. 96-17, Psalterium fra Flandern på 1100-tallet. Lensrekneskap, Bamble 1634.

NRA dipl. AM fasc. 3 nr. 1, Lateranet, 1189 januar 28.

NRA lat. frag. 392,2, fragment nr. 3190.

NRA norr. frag. 1B, Gulatingsloven, kap. 28–30. Nordhordland 1616.

NRA norr. frag. 1C III b, Frostatingsloven, 4. luten, kap. 34. Hardanger 1617.

NRA norr. frag. nr 73, Jordebok fra Jonskirken i Nidaros, 1200-tallet.

NRA norr. frag., No 7d, om jordeferd og begravelse.

Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280–1500, Gunnar I. Pettersen.

RN, bind IX, Gunnar I. Pettersen.

Omslag: Brita Nyquist

Sats: Florian Grammel, Sats & Edition, København

Trykk: o7-gruppen A/S

ISBN 978-82-548-0126-0

ISSN 0809-1285

Innhold

Riksarkivarens forord	xi
Gunnar	xiii
Tabula Gratulatoria	xvii
Reida: En diskusjon av dens karakter og opphav JAN BRENDALSMO OG ANNE-IRENE RIISØY	1
Økonomi og godspolitikk i middelalderen: Virksomheten i Nonneseter kloster i Oslo HILDE INNTJØRE	41
Klosteret på Selja i seinmellomalderen JO RUNE UGULEN	55
A fragmentary twelfth-century Norwegian calendar MICHAEL GULLICK	65
Mi 75 – eller: Er det så nøye med antall linjer? GISELA ATTINGER OG ÅSLAUG OMMUNDSEN	81
Missalet från Högsrum – ett exempel på förstöringen av de medeltida böckerna JAN BRUNIUS	101
Latinske fragmenter og norske stattholdere TOR WEIDLING OG ESPEN KARLSEN	111
«Með þllum lunnendum»: Noen tanker omkring pertinensformelen i norske diplomer TOR ULSET	141

Vett og uvett: Om trøndske bolmål og verdiforhold før Den store manndauden og en tid etter GEIRR I. LEISTAD	157
Prisregulering og prisdannelse i diskusjonen om den «primitivistiske» vendingen i norsk middelalderforskning PER G. NORSENG	181
Kornpriser ved Røros kobberverk 1730–1760: En refleks av nødsår og gode årringer? KNUT SPRAUTEN	213
Fra hellebard til stridsøks: Rudolf Keyser og den norske løve KNUT JOHANNESSEN	233
«... vandt til orden og diciplin og kan optræ med autoritet ...»: Om handlekraft, omsorg og reiser på havet OLE GEORG MOSENG	265
P. A. Munchs vurdering av aristokratiets betydning for norsk historie på 1300-tallet ERIK OPSAHL	283
Oluf Kolsrud – mannen og arkivene JOHN HERSTAD	297
Gunnar I. Pettersen: En bibliografi	313
Artikkelforfatterne	315